

Усатий А. В. Формування риторичної культури майбутнього вчителя-словесника // Педагогічна риторика: історія, теорія, практика : монографія / [Кучерук О. А., Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. та ін.] ; за ред. О. А. Кучерук. – К.: КНТ, 2016. – 258 с. - С. 217-229.

Усатий А. В.

Формування риторичної культури майбутнього вчителя-словесника

Становлення вчителя, здатного доцільно послуговуватися засобами педагогічної риторики, є одним із актуальних завдань професійно-педагогічної освіти.

Проблема підготовки риторично вихованої особистості вчителя в педагогічному виші, шляхи розвитку навичок і вмінь красномовства стали предметом досліджень, у яких розкрито окремі аспекти зазначеної проблеми в системі професійного навчання – від теорії до практики. Питання розвитку гарного мовлення студентів мають місце в працях вітчизняних мовознавців (Н. Бабич, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Струганець та ін.), педагогів (І. Зязюна, А. Капської, Г. Сагач та ін.), психологів (І. Бежа, В. Моляко, О. Музики та ін.), учених-методистів (І. Дроздової, С. Карамана, А. Нікітіної, С. Омельчука, М. Пентиліук, О. Семенов та ін.). Зокрема, Я. Білоусова доводить, що приведення в єдину чітку систему (з уведенням до неї на завершальному етапі спеціального риторичного курсу) лінгвістичних, психолого-педагогічних та мистецтвознавчих дисциплін із відповідним зміщенням у них педагогічних акцентів через упровадження активних форм роботи на практичних заняттях, спрямованих на опанування випускниками вишів риторичних умінь і навичок із активним застосуванням їх у майбутній мисленнєво-мовленнєвій та комунікативній діяльності сприятиме формуванню риторичної культури студентів-гуманітаріїв в умовах навчально-виховного процесу вищої школи [2]. Ґрунтовне дослідження загальних закономірностей риторичної освіти у вищій школі здійснила Н. Голуб [3]. Водночас маємо констатувати, що, за результатами аналізу мовлення студентів-філологів, багато з них відчують

труднощі у вільному володінні вміннями гарно й переконливо висловлювати думки.

За *мету* ставимо розглянути особливості процесу формування риторичної культури в студентів-філологів, виділити етапи оволодіння риторичною культурою майбутніми вчителями-словесниками.

Поняття риторичної культури пов'язане з культурою красномовного й переконливого мовлення – публічного монологу чи діалогу. Педагог, який володіє риторичною культурою, намагається зробити так, щоб аудиторія слухачів у результаті переконання та інформування під час дискурсу пройнялася його думками, уявленнями, інформацією.

Риторична культура вчителя – це умова і показник якості професійно-педагогічної підготовки у виші. Сучасний учитель-словесник має вміти словом вплинути на серце й душу учнів, а для цього мусять бути сформовані риторичні вміння як основа риторичної культури, без чого важко уявити творчого педагога, який мислить у вимірі духовно-культурних категорій і працює інноваційно.

Для того щоб оволодіти риторичною культурою, потрібно знати, у чому суть її, у яких показниках вона виявляється. За Л. Аксьоною, риторична культура – це цілісна система актуальних ціннісно орієнтованих норм мовленнєвої взаємодії між людьми, оволодіння якою сприяє "окультуризації" людини, тобто формуванню людини культури. Риторична культура передбачає знання педагогом риторичних норм і вміння застосовувати ці норми в процесі мовленнєвої взаємодії, шляхом якої й відбувається реалізація цілей та завдань освіти. Основними компонентами такої культури є вміння проектувати риторичну ситуацію; усвідомлювати, планувати й творчо продукувати риторичну подію; здійснювати риторичну рефлексію [1, с. 4].

А. Уварова визначає риторичну культуру особистості майбутнього вчителя як високий рівень оволодіння знаннями основ науки риторики та реалізацію їх у різних видах професійно-риторичної діяльності (навчально-виховній, науково-дослідній, художньо-естетичній, громадській, культурній). У структурі риторичної культури майбутнього педагога дослідниця виділяє такі компоненти: а) професійно-мотиваційна спрямованість на оволодіння

мистецтвом виразного й переконливого слова; б) професійні знання основ риторичної культури; в) комплекс спеціальних здібностей і практичних умінь; г) педагогічна техніка (поставлений приємний голос, чітка дикція і правильна вимова; інтонаційна різноманітність словесної партії; доцільне використання невербальних засобів виразності; здатність до створення в собі творчого піднесеного самопочуття й передачі його співрозмовнику); д) характер і результативність мовлення майбутніх фахівців у різних видах діяльності (здатність до критичного аналізу риторичної культури в конкретних видах діяльності, самокритичність в оцінюванні її, готовність до оперативного корегування) [5, с. 261-264].

На основі вивчення й аналізу наукової літератури з окресленого питання, власних міркувань пропонуємо таке визначення: **риторична культура вчителя-словесника** – це сукупність риторичних знань, умінь, особистісних духовних цінностей, переконань, які лежать в основі професійно орієнтованої риторичної діяльності його як елітарної риторичної особистості. Така культура передбачає знання законів риторики, вільне, культуродоцільне й творче володіння ефективними стратегіями і тактиками риторичної діяльності в різних професійно-комунікативних ситуаціях. Синтетичний за своїм характером феномен риторичної культури педагога розглядаємо з позицій логосу (логічного начала мовомислення вчителя), етосу (морально-етичного начала педагога як риторичної особистості), пафосу (емоційного начала риторики вчителя).

Риторична культура вчителя базується на принципі ефективного переконливого мовлення. Цілком слушно Л. Мамчур зазначає, що ядро мовно-риторичної культури вчителя-словесника містить лексико-граматичний, мовознавчий, літературознавчий, лінгводидактичний компоненти, які визначають його фахову компетентність. Риторична культура мовця виявляється в умінні добирати такі засоби мови, які найбільш точно, виразно можуть передати думки й почуття, багатство духовного світу, власні знання і переконання, стилістичну виразність [4, с. 184-185].

Процес формування риторичної культури – складний, смисл його полягає в тому, щоб стимулювати в студента

бажання вчитися, активізувати його пізнавально-комунікативний потенціал, риторичні можливості, розвивати ораторський тип мовомислення. У цьому процесі важливою є робота з розвитку в студентів артикуляційних навичок, умінь виразного читання, побудови виступу за законами риторики, умінь гармонійного спілкування, слухання-розуміння виступів майстрів художнього слова тощо.

Процес розвитку риторичної культури майбутнього педагога залежить від тієї методики, якою користуються викладачі для досягнення мети. Цей процес має відбуватися неперервно, утворюючи певну систему протягом усієї фахової підготовки у вищій школі. Викладання предметів філологічного циклу має сприяти розвитку інтелектуально-логічної сфери студентів, їхнього філологічного мислення, національної свідомості, духовно-ціннісних орієнтирів, мовно-естетичних смаків, фахових навичок і вмінь, риторичної компетентності тощо.

Педагог з належним рівнем риторичної культури має досконало володіти не лише нормами літературної мови, а й художнім словом як формою образного моделювання світу, засобом вираження духовно-естетичних цінностей. Тому процес вироблення риторичної культури в майбутнього вчителя передбачає збагачення його духовного світу засобами художнього тексту. Для повноцінної рецепції художнього тексту не вистачає самого лише розуміння його зовнішнього змісту, потрібно забезпечити художньо-естетичне сприйняття його.

Варто наголосити, що розв'язання проблеми формування риторичної культури майбутнього педагога потребує врахування психології мовленнєвої діяльності (читання, аудіювання, говоріння, письма), оскільки педагог-ритор має знати, як проходить процес сприймання художнього тексту, публічного мовлення, які фактори зацікавляють слухача. Особливий вплив на становлення риторичної культури студента має його читацька культура. Як зазначає Н.Чепелєва, читання – це складний вид діяльності, який охоплює орієнтування в інформації, сприймання і розуміння змісту тексту, його осмислення та засвоєння, а також намічає шлях подальшого використання прочитаного у повсякденному житті, навчальній,

професійній та інших видах діяльності [6, с. 3]. У результаті читання художніх текстів, як і аудіювання, виникають уявні образи, мовна особистість набуває життєвого досвіду завдяки сприйманню змістової інформації, а це формує думку, духовний світогляд, естетичні смаки, ціннісні життєві орієнтири. Залежність сприймання художнього тексту від попереднього досвіду студента, його інтересів є важливою закономірністю, яку потрібно враховувати в організації навчального процесу з вироблення риторичної культури майбутнього вчителя. Читацькі вміння безпосередньо впливають на глибину аналізу тексту, визначення задуму автора, розуміння підтексту та художніх особливостей. Глибокий аналіз літературних творів, їх фрагментів сприяє засвоєнню студентом мовних засобів вираження ідейно-естетичного потенціалу твору, що своєю чергою формує ознаки гарного мовлення.

Отже, необхідно розвивати у студентів-філологів уміння осягати художній твір як явище мистецтва слова, будувати культуровідповідний міжособистісний діалог, добирати слова, щоб за допомогою гарного мовлення доцільно вплинути на співрозмовника в ситуаціях професійно орієнтованого мовлення. Однак доводиться констатувати, що вишівська мовно-літературна освіта ще не перетворилася на цілеспрямований, неперервний, науково обґрунтований і практично спрямований структурований процес формування в майбутніх учителів-словесників названих особистісно-професійних властивостей.

Оволодіння риторичною культурою вимагає від студента-філолога систематичної цілеспрямованої роботи над власним мовленням, високої компетентності в питаннях літературознавства, мовознавства, загальної і педагогічної риторики й дидактичної філології.

З огляду на реалії сучасної професійно-педагогічної освіти виникає потреба вдосконалення методики викладання для філологів фахових дисциплін загалом і зокрема розвитку умінь гарного мовлення як засобу навчально-виховного впливу на учнів, що допоможе простежити особистісне й професійно-комунікативне зростання майбутнього вчителя-словесника.

Синтетичний за своїм характером феномен риторичної культури розкриває окремі сторони проблеми розвитку її в

студентів-філологів – від сприйняття твору художньої літератури, розуміння естетичної функції літературного мистецтва, художньо-виразного читання, наслідування риторичних зразків до створення власних текстів риторичного характеру, – що важливо врахувати в методиці розвитку риторичної культури майбутнього вчителя-словесника.

Нові освітні технології, осмислення їх ролі у формуванні в студентів-філологів риторичної культури стали вимогою часу. Сучасне осмислення риторичної підготовки студентів потребує формування творчої риторичної особистості з навичками гарного мовлення, власною думкою, власним поглядом на різні професійно-комунікативні ситуації, власним сприйняттям і розумінням системи образів у різних видах мистецтва, усвідомленням цінності їх, а також умінням доцільно поєднувати вербальні і невербальні засоби в педагогічному дискурсі, ефективно використовувати комп'ютерні презентації.

Велику роль у професійній мовленнєвій діяльності майбутніх педагогів відіграє рівень їхньої риторичної культури, що визначається багатьма показниками, зокрема широтою світогляду, ставленням до дійсності, якістю риторичних знань і вмінь, багатим духовним досвідом, вільним володінням виражальними засобами мови, різними жанрами, стилями мовлення для розв'язання професійно-педагогічних завдань, стратегіями і тактиками педагогічної риторики, наявністю власного стилю творчої мовленнєвої діяльності, здатністю до рефлексії риторичної діяльності та самовдосконалення тощо.

Володіння педагогом риторичною культурою надає його мисленню цілеспрямованості, інноваційності, культуровідповідності, образності, естетичності. Водночас постає проблема співвідношення логічного, емоційного, духовно-культурного, прогностичного, рефлексійного компонентів мовомислення майбутнього педагога та можливості розвитку цих компонентів у контексті професійної освіти під цілеспрямованим керівництвом з боку викладачів. Однією з найважливіших внутрішніх характеристик майбутнього педагога є його готовність до проектування і виконання риторично-педагогічної діяльності, здійснення якої в подальшому забезпечує в нього

якісні професійно орієнтовані особистісно-комунікативні зміни, що ведуть до поступового формування риторичної культури.

Беручи до уваги сказане, виділимо *етапи оволодіння риторичною культурою майбутніми вчителями-словесниками та схарактеризуємо рівні їхньої риторичної підготовки.*

Початковий етап оволодіння студентами-філологами риторичною культурою передбачає ознайомлення із теоретичними засадами загальної риторики та особливостями риторичної діяльності. На цій стадії рівень риторичної підготовки студента характеризується недостатнім (обмеженим, фрагментарним) знанням основ загальної і педагогічної риторики, базових категорій риторики, принципів, законів риторичної діяльності, спадщини відомих риторів. Як потенційні ритори такі студенти ще не орієнтуються в сучасних положеннях неориторики. На цьому етапі має місце недостатній рівень внутрішньої мотивації студента до опанування теорії і практики риторично-педагогічної діяльності. Майбутні педагоги слабо розуміють специфіку риторично-педагогічної діяльності, чітко не уявляють результатів навчальної роботи з риторичної підготовки у виші, не намагаються своєчасно виконувати відповідні навчальні завдання.

Студенти відчують труднощі у виборі теми публічного виступу відповідно до заданої професійно орієнтованої комунікативної ситуації, у визначенні завдань, надзавдання та предмета виступу, у проектуванні стратегії і тактик риторичної діяльності; не володіють здатністю до пошуку інформації. У підготовці публічного виступу студенти застосовують механічне репродуктивне мислення, у них не сформована власна позиція на обговорювану проблему, у виконавській діяльності відчують труднощі у встановленні контакту з аудиторією слухачів, не можуть доцільно й творчо застосовувати ефективні мовленнєві тактики під час риторичної діяльності.

Майбутні педагоги не мають достатніх умінь виразного читання. У процесі сприймання, розуміння й інтерпретації художнього і риторичного текстів не виявляють інтересу до такої навчальної роботи, відчують труднощі в

прогнозуванні думок і почуттів автора, у встановленні зв'язку між елементами тексту, сприймають лише змістово-фактуальну інформацію, поза увагою залишається змістово-концептуальна та змістово-підтекстова інформація, відсутній глибокий аналіз змісту тексту в єдності з його естетичною формою.

Студенти ще не здатні аналізувати власну професійно орієнтовану риторичну діяльність з погляду єдності змісту і форми та досягнення результату тощо.

Етап професійно-риторичного становлення майбутнього вчителя-словесника передбачає ознайомлення з теоретичними засадами педагогічної риторики (загальної і галузевої) та особливостями риторичної діяльності вчителя-словесника в різних професійно орієнтованих ситуаціях; формування відповідних риторичних умінь. На цьому етапі рівень риторичної підготовки студента-філолога характеризується вираженням знанням основ загальної і педагогічної риторики, базових категорій риторики, принципів, законів риторичної діяльності, спадщини відомих риторів. Як потенційні ритори такі студенти частково орієнтуються в сучасних положеннях неориторики. На цьому етапі має місце виражена внутрішня мотивація студента до оволодіння теорією і практикою риторично-педагогічної діяльності.

Майбутні педагоги розуміють складність риторично-педагогічної діяльності, уявляють, якими мають бути результати риторичної освіти у виші, прагнуть своєчасно виконувати відповідні навчальні завдання.

Це стадія набуття необхідної риторичної та професійної компетентності. З розширенням риторичного досвіду студенти починають аналізувати ефективні стратегії і тактики монологічного й діалогічного мовлення, які затим намагаються використовувати у власній риторично-педагогічній діяльності. З поглибленням базових риторичних знань про жанри і стилі педагогічного мовлення студенти починають свідомо застосовувати відповідні знання на практиці – у роботі аналітичного і творчого характеру.

Студенти здатні вибрати тему публічного виступу відповідно до заданої професійно орієнтованої комунікативної ситуації, намагаються визначити завдання, надзавдання та предмет виступу, виявляють інтерес до

проектування стратегії і тактик риторичної діяльності; володіють деякими навичками пошуку інформації. У підготовці публічного виступу студенти переходять від репродуктивного мислення до продуктивного, прагнуть розкрити власну позицію щодо обговорюваної проблеми, у виконавській діяльності їм поки що не завжди вдається встановити контакт зі слухачами, намагаються доцільно застосовувати різні мовленнєві і невербальні засоби під час риторичної діяльності.

Майбутні педагоги намагаються виразно читати текст. У процесі сприймання, розуміння й інтерпретації художнього і риторичного текстів розуміють навчально-практичне значення такої роботи, намагаються прогнозувати думки і почуття автора, встановлювати зв'язок між елементами тексту, сприймати не лише змістово-фактуальну інформацію, а й змістово-концептуальну та змістово-підтекстову інформацію, в аналітичній роботі виявляють увагу до єдності змісту і форми тексту.

Студенти намагаються аналізувати власну професійно орієнтовану риторичну діяльність з погляду базових категорій риторики (етосу, логосу, пафосу), єдності змісту і форми та відповідності досягнутого результату запроектованому тощо.

Етап розвитку риторичної культури в студентів-філологів передбачає більш ґрунтовне опанування теорії і практики педагогічної риторики (загальної і галузевої) з урахуванням особливостей риторичної діяльності вчителя-словесника в різних професійно орієнтованих ситуаціях; постійну роботу студентів над власним мовленням. На цьому етапі рівень риторичної підготовки студента-філолога характеризується достатнім знанням і усвідомленим розумінням основ загальної і педагогічної риторики, базових категорій риторики, принципів, законів риторичної діяльності, спадщини відомих риторів. Такі студенти добре орієнтуються в сучасних тенденціях неориторики, можуть інтерпретувати риторичні концепції, обізнані з актуальними проблемами риторично-педагогічної діяльності, виявляють внутрішню мотивацію до риторичної освіти й риторично-педагогічної діяльності.

Майбутні педагоги розуміють багатоаспектність педагогічної риторики, свідомо сприймають цілі-результати риторичної підготовки в професійній освіті, своєчасно виконують відповідні навчальні завдання, їм властиве відповідальне ставлення до навчальної діяльності з опанування риторичної майстерності.

Це період підвищення риторичної та професійної компетентності. Студенти аналізують комунікативні ситуації з погляду жанрових і стильових особливостей педагогічного мовлення, ефективності стратегій і тактик монологічного та діалогічного мовлення, з урахуванням взаємозв'язку вербальних і невербальних засобів спілкування; використовують відповідні знання у власній риторично-педагогічній діяльності, виявляють здатність до риторизації навчально-виховного процесу.

Майбутні педагоги володіють усіма етапами побудови й виголошення публічного виступу, виявляють інтерес до проектування ситуативно доцільних стратегій і тактик риторичної діяльності; володіють уміннями пошуку й опрацювання інформації. У підготовці публічного виступу виявляють творче мислення, власну позицію щодо обговорюваної проблеми, у виконавській діяльності намагаються встановити контакт зі слухачами, поєднують мовленнєві і невербальні засоби з метою педагогічного впливу, доцільно використовують комп'ютерні презентації, їхнє мовлення набуває культуровідповідного спрямування. У мовленнєвій взаємодії зі співрозмовниками виявляють доброзичливість, толерантність, повагу до чужої думки, здатність співпереживати.

Студенти-філологи виявляють уміння виразно читати текст. У процесі сприймання, розуміння, аналізу й інтерпретації художнього та риторичного текстів розуміють цінність такої роботи для особистісно-професійного зростання, виявляють здатність передбачати думки і почуття автора, встановлювати зв'язок між елементами тексту, глибоко сприймати й тлумачити задум автора, підтекстову інформацію, аналізують текст в єдності змісту і форми.

Студенти усвідомлено аналізують власну професійно орієнтовану риторичну діяльність з погляду базових категорій риторики (етосу, логосу, пафосу),

взаємовідповідності змісту і форми мовлення, ефективності досягнення результату тощо.

Етап досягнення високого рівня риторичної майстерності передбачає доведення риторичних умінь студентів до високого ступеня досконалості з урахуванням особливостей риторичної діяльності вчителя-словесника в різних професійно орієнтованих ситуаціях; постійну роботи студентів з удосконалення власної риторичної вправності як складника професійної майстерності. На цьому етапі риторична підготовка студента-філолога характеризується високим рівнем відповідних знань, осмисленим розумінням теоретичних засад загальної і педагогічної риторики, базових категорій, принципів, законів риторики, спадщини відомих риторів. Студенти такого рівня обізнані з сучасними тенденціями неориторики, вільно інтерпретують риторичні концепції, розмірковують над актуальними проблемами риторично-педагогічної діяльності, вивчають кращий риторично-педагогічний досвід, виявляють позитивну внутрішню мотивацію до риторичної освіти й риторично-педагогічної діяльності.

Майбутні педагоги розуміють суть і функції педагогічної риторики, свідомо та з інтересом сприймають цілі-результати риторичної підготовки у виші, своєчасно виконують відповідні навчальні завдання, виявляють відповідальне ставлення до свого мовлення і до навчальної діяльності з опанування риторичної майстерності.

Це етап удосконалення риторичної та професійної компетентності. Студенти усвідомлюють закономірності ефективного мовлення; аналізують комунікативні ситуації з погляду жанрових і стильових особливостей педагогічного мовлення, ефективності стратегій і тактик монологічного та діалогічного мовлення, з урахуванням взаємозв'язку вербальних і невербальних засобів спілкування; використовують відповідні знання у власній риторично-педагогічній діяльності, виявляють готовність до риторизації навчально-виховного процесу в шкільній практиці.

Майбутні педагоги досконало володіють усіма етапами побудови й виголошення публічного виступу, виявляють здатність до проектування ситуативно доцільних стратегій і тактик риторичної діяльності; володіють уміннями пошуку й опрацювання інформації, намагаються критично ставитися

до неї, творчо застосовувати її. У підготовці публічного виступу виявляють творче мислення, власну позицію щодо обговорюваної проблеми, у виконавській діяльності вільно встановлюють контакт зі слухачами, майстерно володіють словом, дикцією, структурно-інтонаційною виразністю мовлення, мімікою, жестами, вдало поєднують мовленнєві і невербальні засоби з метою педагогічного впливу, ефективно використовують комп'ютерні презентації, мовлення студентів характеризується духовно-культурними смислами. У взаємодії зі співрозмовниками виявляють доброзичливість, толерантність, повагу до чужої думки, здатність співпереживати, захоплювати живою розповіддю, уміння вести конструктивний, гармонійний діалог.

На цій стадії майбутні вчителі-словесники володіють мистецтвом художньо-виразного читання. У процесі сприймання, розуміння, аналізу й інтерпретації художнього і риторичного текстів розуміють необхідність і цінність такої роботи для особистісного зростання й досягнення професійно-комунікативного успіху. Здатні прогнозувати думки і почуття автора, встановлювати зв'язок між елементами тексту, глибоко сприймати й тлумачити задум автора, підтекстову інформацію, аналізувати текст в єдності змісту і форми.

Студенти усвідомлено здійснюють рефлексію й коригування власної професійно орієнтованої риторичної діяльності з погляду базових категорій риторики (етосу, логосу, пафосу), взаємовідповідності змісту і форми мовлення, ефективності досягнення результату тощо.

Отже, риторична культура вчителя-словесника – це сукупність риторичних знань, умінь, особистісних духовних цінностей, переконань, які лежать в основі професійно орієнтованої риторичної діяльності його як елітарної риторичної особистості. Високий рівень такої культури є запорукою успіху вчителя в різних професійно орієнтованих комунікативних ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Аксенова Л. П. Формирование риторической культуры преподавателя высшей школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Аксенова Л. П. – Екатеринбург, 2002. –195 с.
2. Білоусова Я. В. Формування риторичної культури студентів гуманітарних факультетів у навчально-виховному процесі: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Білоусова Я. В. – К., 2004. – 18 с.

3. *Голуб Н. Б.* Риторика у вищій школі : монографія / Н. Б. Голуб. – Черкаси: Брама-Україна, 2008. – 400 с.

4. *Мамчур Лідія.* Формування мовно-риторичної компетентності майбутнього вчителя-словесника / Лідія Мамчур // Проблеми підготовки сучасного вчителя 2013. – № 8 (Ч. 2). – С.182-186.

5. *Уварова А. М.* Формування риторичної культури майбутнього вчителя / А. М. Уварова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2009. – № 1. – С.259-265.

Чепелева Н. Технології читання / Н. Чепелева. – К. : Главник, 2004. – 96 с.